

K profilu českého filozofického myšlení fin de siècle

Miroslav Pauza

Wilhelm Dilthey napsal v roce 1892 na adresu přelomu 19. a 20. století: "...něco, co zde od renesance ještě nebylo. Bezbřehé, amorfnní moře...chaos, pohybující se v posledních hlubinách lidství, nepochopitelně smíšen s budoucností."

Chaos, amorfnnost, nepochopitelnost, inferno. A přece doba, která nepostarádádá řád a smysl, kdy se tok života nezastavuje a běží podle svých pravidel. Co je fin de siècle? Období přechodnosti, jež však není pozvolná, organická, logická v tom, že nějaká "vůdčí linie ducha a dějin", "vládnoucí nosná idea", nebo něco obdobného by prodělávaly jen nezbytné dějinné metamorfózy a kosmetické úpravy. Fin de siècle je v tomto smyslu spíše přelomem, zlomem, než přechodem. Jestliže v době "organické přechodnosti" zůstává předchozí obsaženo, "podrženo" v následujícím jako něco již sice natrvalo překonaného, ale přesto "pln^{ého} zásluh" o rodící se nové, pak v období přelomu a zlomu tato bukolická idyla chybí: protiklady neztrácejí na intenzitě, existují vedle sebe hned v tichosti, hned ve vzájemných střetech, ale i v krkolomných syntézách, souběžných výměnách pozic a změnách rolí. Ve stálé protipozici i nečekaných koexistencích. Vždy však bez zřetelné nadvlády jednoho nad druhým. Má-li to vše být vyjádřeno pojmem chaos, pak vždy se zdůrazněním jistého vnitřního dynamismu - něco se

přítom děje, rozhoduje, rodí, odumírá, načas zmizí a je zastřeno, ale hned se zase tříbí, uvědomuje a prosazuje. Nastává krize.

Ve svém původním významu označuje slovo KRISIS soud. Vnitřní a vnější konflikty a rozpory se stávají zjevnými a nadále již neudržitelnými ve své předchozí anonymitě. Soud odsuzuje - odsouzení však v jistém smyslu oprostuje a uvolňuje. Krize je nezbytným předpokladem svého vlastního překonání. Soud, o nějž jde na přelomu 19. a 20. století, však rozhoduje bez průkazných pro a proti. /Stěží to tedy bude Hegelův "soud dějin"/ Extrémní protiklady se vyskytují paralelně - morbidita a vitalismus, dekadence a jeunesse, realismus a novoromantismus. Žádný z nich není vzhledem ke svému protipólu ani určující, ani doprovodný. Žádný nemá prioritu a není s to nabýt plné převahy, nic zde nemá dostatek rozhodující tvarující síly, nic nezaslouží predikát absolutní nutnosti.

Právě česká společnost přelomu století je příkladem krizového sociálního útvaru v uvedeném smyslu. Kulturní a společenské aktivity jsou přitom jak reflexí dané krize, tak současně jedním z jejích symptomů. V příslušných formulacích a variacích řešení nejaktuálnějších dobových problémů ale současně krystalizují pozitivní zárodky buržoazního, sociáldemokratického i revolučně marxistického myšlení celé první poloviny 20. století.

Profil českého filozofického myšlení přelomu

století jako nesmírně složitého a vnitřně rozporuplného fenoménu se pokusíme zachytit v systému dílčích analytických sond.

Česká dobová buržoazní společnost je komplexem třídních, sociálních a stavovských antagonismů. Nicméně je to společnost vědecky a kulturně vyspělá. Počínaje 80. léty 19. století se na obnovené české univerzitě v Praze utváří novodobá česká věda. Množí se překladová i původní odborná literatura. Vyrůstá prestiž i v evropském měřítku. V roce 1884 je založeno Atheneum, na jehož stránkách začíná o dva roky později boj o pravost Rukopisů. V roce 1887 vychází první číslo Času, podroboujícího kritickému zkoumání znovu otázky smyslu národní existence. V roce 1881 zahajuje činnost Jednota filozofická, v roce 1900 vychází první ročník České mysli, zřejmě nejvýznamnějšího filozofického časopisu tehdejšího Předlitavska a později i samostatného Československého státu. V průběhu posledního desetiletí 19. století je založena Česká akademie pro vědy, slovesnost a umění. Společenská věda si však právě v důsledku svého vyžívání klade stále intenzivněji a naléhavěji otázky po vlastních teoretických, metodologických a ideologických fundamentech. Stále více a osměje se v ní střetají tendence k orientaci na "věci samotné", v jejich univerzálně lidské problémovosti, s tendencí k přednostnímu ohledu na vnitřní české problémy, teorii ve svých důsledcích specifických způsobem nacionalizující.

Nastupující generace české buržoazní inteligence,

světónázorově ovlivněná pozitivismem, politicky "realismem" a metodicky "vědeckým kriticismem", se do značné míry ideově vyrovnává s dědictvím romantického vlastenectví 60. a 80. let. Zásadním způsobem reviduje obsah — pojmů národní zájem, česko-německý antagonismus, zrada národa, antisemitismus atd. Vytyčuje ideál pravdivosti, neohlížející se ani na vlastenecké mýty /starobylost českého písemnictví, idea staroslovanské demokracie apod./, ani na společenské stereotypy /proklamativní vlastenectví navenek i dovnitř/, ani na mínění autorit a na osobní prospěch. V kontraverzi Masarykova stanoviska o potřebě filozofie českých dějin s Gollovým tvrzením o teoretické a metodologické nepřipravenosti k její formulaci, resp. se skeptickými /a ostatně do značné míry věcně oprávněnými/ námitkami Josefa Pekaře, se objevuje požadavek přesahu ryze odborné sféry vědeckých výpovědí směrem ke primárnímu zdůraznění jejich kulturně společenského a mravně regulativního poslání, byť na úkor vědecké preciznosti.

Jiným momentem, provázejícím nesporný rozvoj české myšlenkové kultury konce století, je paralelnost a postupná divergence mezi českou a rakousko-německou vzdělaností, pěstovanou na rozdělené pražské univerzitě. Teoretické iniciativy Ernsta Macha, Karla Stumpfa, Antona Martyho a Christiana von Ehrenfelsa, působících na filozofické fakultě německé univerzity, zůstaly "oficiálním" českým buržoazním myšlením přelomu století prakticky nepovšimnuty. To nebylo způsobeno jen vyhro-

ceným česko-německým národním antagonismem a prorakouskou politickou a kulturně společenskou orientací většiny zmíněných teoretiků; šlo o závažnější problém - totiž o neporozumění předválečné české buržoazní filozofie intencím "tvarové psychologie", brentanovské empirické psychologie, empiriokriticizmu, o nepochopení významu orientace na procesuální stránku poznání a vůbec empiricko-analytický přístup k myšlení. Všechny tyto iniciativy, jejichž historicky zasutým fundamentem byla i herbartovská kritika naivního senzualismu, byly paradoxně zachyceny až českými iracionalisty, soustředěnými v poválečném období kolem protipozitivisticky orientovaného Ruchu filozofického. Na přelomu století však naše buržoazní teoretické myšlení vlastně promeškalo výjimečnou příležitost zapojit se do dobově evropsky aktuálních filozofických diskusí. Se vztahem mezi českým a rakousko-německým myšlením souvisí ještě jedna hlubší skutečnost. V rakouské myšlenkové tradici 19. a 20. století je skrytě přítomná tendence rekonstruovat skutečnost na základě analýz obsahu toho, jak se původně skutečnost podává. Pro české filozofické myšlení je ovšem přírodní, ale i společenská realita spíše objektem, který je myšlenkově registrován, ponecháván však i potom v zásadě tak, jak je, jako on sám. Tato idea, ostatně systematizovaná v Heideggerově filozofii 20. až 40. let 20. století, je však českým teoretickým myšlením přelomu století vyjádřena pouze rudimentálně, a navíc bez možnosti exaktně zachytitelné historicko-filozofické explikace. I zde tedy můžeme mluvit o promeškání možnosti vřadit se do

proudu, překračujícího tradiční pojetí reflexe a evropské metafyziky vůbec.

Vraťme se však ke konstituantám české myšlenkové kultury přelomu 19. a 20. století.

Konec 2. poloviny 80. let 19. století přináší zlom v povaze českého buržoazního myšlení. Je ukončena rámcová profilace systémů, které tvarovaly předchozí období klasického kapitalismu a politického liberalismu: herbartismu, darwinismu, pozitivismu a revolučního marxismu průkopníků socialismu. Herbartovský noetický optimismus, ontologický pseudorealismus a světonázorový meliorismus se ve své původní formulaci stává nečasovým. Práce darwinismem ovlivněných autorů postrádají významnější teoretické podněty a navíc jsou zatíženy neudržitelnými generalizacemi. Filozofický pozitivismus Fr. Krejčího se začíná jevit jako teoreticky značně svévolný a dogmatický. Předmětem ostré diskuse se stává Krejčího koncepce vědecké empirické psychologie, založená na faktu psychofyzického paralelismu. Fr. Krejčí ostatně začíná částečně revidovat některé ze svých dříve striktně pozitivistických obsahových a metodologických závěrů. Odklání se i od vývojového optimismu. Tím vším je jeho myšlení přece jen adekvátnější teoretickým a společenským trendům doby. Revoluční socialismus, na jehož tradice navazuje zejména skupina kolem Bohumila Šmerala, je kritizován zleva anarchisty a z opačné strany katedrovým a pravým socialismem. Paralelně s ním se konstituuje oficiální sociáldemokratická ideologie, interpre-

tující marxismus jen jako jednu ze socialistických teorií, která importuje do českého dělnického hnutí zájmy německé sociální demokracie. Sociáldemokratičtí ideologové jsou stále více ovlivňováni revizionismem, reformismem, oportunismem a kulturním nacionalismem austromarxistů.

Dalším příznačným rysem českého fin de siècle v oblasti teoretického myšlení je vznik nových "horizontálních linií": nad dřívější tendencí rozpracovávat uzavřené systémy a podřizovat vše jejich principům nyní převládá stále více úsilí formulovat a reflektovat problémy z pozic "realismu", "vědeckého kriticismu", "humanismu" atd. K takto vznikajícím táborům se pak hlásí stoupenci rozdílných teoreticko-filozofických stanovisek a vyznání. Ovšem na společné bázi zmíněných pozic vznikají vzápětí ostré spory o obsah výchozích pojmů - humanity, vědeckosti, faktu, danosti atd. Rozpornost názorů se tedy tímto posunem náztrácí, projevuje se pouze v jiných proporcích a souvislostech.

Jedním z nejvýraznějších znaků konce století je sílení protipozitivistických tendencí a počátek konstituování nového pojetí metodologických a světonázorových fundamentů filozofické teorie. Proti pozitivistickému ideálu exaktnosti, neosobnosti, verifikovatelnosti a systematickosti se utváří projekt filozofie jako "osobní vědy o živém člověku", prořázený momenty osobní zainteresovanosti až identifikace a vlastní myšlenkovou produkcí. Vychází z celku nejnižších prožitků a zkušeností. Jde

o situaci, kdy filozofie přestává být vědeckou disciplínou či specifickou kulturní iniciativou, aby se stala akcí, v níž běží o ovládnutí, zvládnutí světa a života myšlenkovými procesy. Každodennost je zakládána, vyvozována a zpětně verifikována přímo a se všemi riziky z globálního teoretického rozvrhu. Praxe stojí a padá s teorií, ale souběžně jde v teorii o vlastní sebezrušení ve prospěch praxe. Můžeme mluvit o jedné z variant motivu "zrušení filozofie".

Za příklad krizovosti českého buržoazního myšlení přelomu století lze označit i vědomí divergence společenské reality a individuálního myšlení, ještě zesilované vědomím neúspěchů předválečné české buržoazní politické reprezentace a nekontrolovatelnými společenskými zvraty. Výrazem tohoto vědomí divergence je příklon Fr. Krejčího k novokantovskému subjektivismu a ahistorismu i agnosticismu v otázce občansko-mravních povinností příslušníků ohroženého národa, Schauerova redukce společenského poslání českých spisovatelů na étos a mravní heroismus, Bláhův postulát "zdravé a radostné pasivity" tzv. přechodných generací, Tilscherovo trauma z politické a sociální aktivizace mezinárodního proletariátu apod.

Ve výčtu konstituant českého buržoazního myšlení přelomu století uvedme ještě fakt otřesu masarykovského vývojového optimismu a idealismu. Je zprostředkovaným výrazem ztráty životních jistot a zpochybnění dosavadní hierarchie hodnot u částí středních společenských vrstev.

Náš výčet problémů, charakterizujících českou myš-

lenkovou kulturu zkoumaného období, uzavíráme zmínkou o komplexu otázek, zahrnutelných pod termín "problém malého národa". Patří sem spor o smysl českých dějin, otázka národní individuality, reakce na tvrdost dobových evropských společenských poměrů, hledání jednotící ideje národního života atd. Frekvence těchto témat je pro přelom století příznačná. Má ovšem svou prehistorii a na druhé straně nekončí rokem 1914. Je však nápadné, že v analyzovaném období můžeme registrovat zvýšenou pozornost, věnovanou sociální otázce jako teoretickému a praktickému problému. Masarykismus, mající nesporné zásluhy o kritický pohled vycházející z legitimnosti sociální otázky, jí ovšem současně paralizuje tvrzením, že sociální otázka je součástí české otázky a takto má být současně řešena. Masaryk zde má na mysli buď buržoazně demokratický reformismus, nebo specificky český socialismus, či etický socialismus. Teprve čeští marxističtí teoretici v meziválečném období jednoznačně formulovali tezi, že sociální otázka není součástí české otázky, nýbrž že naopak česká otázka je složkou otázky sociální.

Náš pokus zachytit některé z významných elementů profilu českého myšlení přelomu století je nutně dílčí a tezovitý. Nemůže upozorňovat na prehistorii ani na další vývoj v interpretaci uvedených otázek. Na jedno však pretenduje: charakterizovat fin de siècle jako období krize - tedy nikoliv jako léta nevinných sporů a drobných akademických šarvátek končících happy endem. Jen povrchnímu pozorovateli, nebo tomu, kdo byl a je nadměrně pohlcován

složitostí, rozporuplností a mnohotvárností probíhající-
cích dějů, se může zdát tato doba amorfní či chaotická.
Ostatně čas sám rozhodl, co je jen historickou relikvií,
co má pouze přechodný dobový význam, a čemu musí nutně
patřit budoucnost.